

ОСОБЛИВОСТІ РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ БОРЖНИКА

В умовах ринкової економіки, побудованої на засадах конкуренції вільних товаровиробників і незалежності споживачів, основою цивільного обігу, що складається із сукупності цивільно-правових майнових відносин, які виникають з різних юридичних фактів, є договори. Договір є основним інструментом організації суспільних відносин, а договірне регулювання самостійним правовим способом організації конкретних індивідуальних договірних зв'язків [1, 35]. Тому правове регулювання договірних зобов'язань має особливу важливість. Однією з головних цілей регулювання суспільних відносин, що опосередковують процес переміщення товарних цінностей, є забезпечення стабільності окремих договорів і всього цивільного обігу в цілому. Поряд з цим для правового регулювання в цій сфері характерна визначена гнучкість, що виявляється у встановленні різних правових інструментів, покликаних забезпечити задоволення інтересів учасників обороту з урахуванням конкретної ситуації, у тому числі, можливості змінити або розірвати договір. З розвитком вільного цивільного обігу питання зміни і розірвання договору викликають підвищений інтерес.

В науковій літературі досліджувались як загальні положення про договір [1; 2], так і окремі його аспекти [3]. Значну кількість досліджень присвячено захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів [4]. Разом з тим дослідження розірвання договору як способу захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів не проводилося. Виключенням слід визнати роботи, які висвітлювали проблематику з точки зору динаміки договірних зобов'язань [5].

В умовах фінансової кризи, погіршення добробуту населення, численних неплатежів за укладеними кредитними договорами суттєво збільшилася кількість спорів, пов'язаних з невиконанням зобов'язань за кредитними та депозитними договорами [6]. Аналіз судової практики свідчить, що при укладанні договорів банки, користуючись положеннями ЦК України (ст. ст. 626, 1050), встановлюють право на дострокове стягнення всієї суми заборгованості за кредитним договором у разі порушення позичальником умов розрахунків за кредитним договором. З точки зору ЦК України, закріплення права банку вимагати дострокового повернення суми грошових коштів — логічний крок, який, як правило, економічно ні до чого не приводить. В таких випадках у боржника відсутні грошові кошти на сплату чергового платежу, а щодо сплати всієї суми, то виконання рішення суду затягується на невизначений строк. Чому не здійснюється розірвання договору у таких випадках? Після набрання законної сили рішенням суду банк продовжує нараховувати відсотки та інші штрафні санкції за договором. Звісно, така ситуація боржника не влаштовує, оскільки

стягнення всієї суми не зупиняє процесу наростання заборгованості. Разом з тим рішення суду про стягнення всієї суми заборгованості за договором не припиняє існування зобов'язальних відносин між сторонами, а з точки зору змісту правовідносин, в його існуванні залишається зацікавленим тільки кредитор, оскільки на його користь діють відповідні санкції та який має підстави для нарахування процентів у розмірі, передбаченому договором.

Якщо виходити з того, що боржник зацікавлений у виконанні, але допустив порушення та у разі розірвання з ним договору позбавляється певних суб'єктивних прав із договору, який розривається, то можна визнавати за розірванням договору характер міри цивільно-правової відповідальності. Так, С. Н. Братусь визнавав, що відповідальність — це будь-яка міра державного примушення, вживана у разі порушення договору, включаючи примушення до реального виконання [7, 8–11]. У наш час найпоширенішим поглядом є визнання відповідальності як санкції за правопорушення, що обумовлює для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних прав або покладання на нього нових або додаткових цивільно-правових обов'язків. Такий підхід свого часу пропонував О. С. Йоффе [8, 97] і нині визнається більшістю авторів (наприклад, В. В. Вітрянським) [9, 550]. Дане визначення спростовує ідею С. Н. Братуся про те, що будь-яка міра державного примушення складає цивільно-правову відповідальність. Згідно з нині домінуючою позицією відповідальність завжди виявляється в якомусь додатковому обтяженні (або позбавленні), що носить характер покарання за правопорушення. Тому вимога про присудження до виконання зобов'язання в натурі, спрямована на виконання боржником того, що він і так повинен здійснити за договором, і не обумовлює для боржника ніяких додаткових негативних наслідків, до категорії відповідальності віднесена не може бути. Таким чином, прийнятий нині підхід успішно справляється із завданням розділення реального виконання і цивільно-правової відповідальності.

Разом з тим, якщо ми визнаємо, що розірвання кредитором порушеного договору — міра відповідальності, то неминуче слідує висновок про неможливість розірвання договору кредитором, якщо порушення не може бути поставлене в вину боржнику. Відповідно, як правило, розірвання порушеного договору як міра цивільно-правової відповідальності в нашій правовій доктрині не визнається [10, 155].

Розірвання договору направлене на припинення правовідносин за даним договором. ЦК України не містить визначення розірвання договору (втім, як і зміни договору), але встановлює підстави і наслідки розірвання. Відповідно до ст. 651 ЦК України зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди інша сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору.

У вітчизняній доктрині розірвання договору звичайно визначалося як припинення дії договору на майбутній час [11]. З. М. Заменгоф визначає розірвання договору як акт, направлений на дострокове припинення на майбутній час дії договору з метою припинення на цей же час виниклого з договору зобов'язання, термін виконання якого ще повністю або в частині не наступив або виконання якого має триваючий характер [12, 22–23]. До тих пір, поки всі умови договору не виконані до кінця, зберігається можливість розірвання і зміни договору. Таким чином, розірвання договору можна визначити як дію, що направлена на припинення частково або повністю невиконаного договору, і тим самим зобов'язань, що з нього виникли на майбутній час. Розірвання договору як особливий спосіб (підстава) припинення зобов'язання характеризується спеціальною спрямованістю правоприпиняючого юридичного факту: переривання правового зв'язку сторін, що обумовлене припиненням дії договору як підстави зобов'язання; сутність розірвання договору виражається у відмові від виконання і від прийняття виконання за даним договором, розірвання договору тягне повне припинення невиконаних регулятивних зобов'язань сторін [13, 64].

Як слушно зазначалося в літературі, розірвання порушеного договору кредитором цей захід (1) застосовується у відповідь на порушення боржником договору (2) за ініціативою кредитора (3) за загальним правилом за допомогою звернення до судових органів, (4) направлена на захист прав кредитора і (5) позбавляє боржника певних суб'єктивних прав [10, 151–152]. Йдеться про позбавлення боржника прав вимагати виконання договору кредитором. Адже розірвання договору має для боржника, що допустив порушення, цілком конкретний негативний наслідок — він позбавляється прав, наданих йому договором. В цілях підтримати баланс інтересів сторін законодавці різних країн вводять певні обмеження на можливість розірвання порушеного договору.

В літературі пропонувалось розглядати розірвання порушеного договору як одного із способів захисту цивільних прав [10, 143]. Такий висновок відповідає ст. 16 ЦК України, в якій серед способів захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів передбачена зміна або припинення спірних правовідносин.

Із проаналізованих кредитних договорів можна зробити висновок, що механізм дострокового стягнення базується на ч. 2 ст. 1050 ЦК України, відповідно до якої якщо договором встановлений обов'язок позичальника повернути позику частинами (з розстроченням), то в разі прострочення повернення чергової частини позикодавець має право вимагати дострокового повернення частини позики, що залишилася, та сплати процентів, належних йому відповідно до ст. 1048 цього кодексу, тобто передбачених договором.

На нашу думку, впровадження в договорі таких механізмів є встановлення сторонами договірної відповідальності. Коли у вищевказаній статті йдеться про проценти, які передбачені договором, ми розуміємо, що йдеться про проценти за фактичне користування грошима, тобто погашення кредиту призведе до припинення обов'язку їх сплачувати. З іншого боку, таке положення договору, з врахуванням фактичної неспроможності боржника вже на момент звернен-

ня стягнення продовжувати нараховувати відсотки в повному обсязі за договором, призведе до того, що боржник змушений сплатити як всю суму заборгованості, так і всі відсотки, так, як би він платив у строк за кредитним договором. Така ситуація не відповідає загальним засадам цивільного законодавства, а тому суд змушений шукати вихід з такої ситуації. В судовій практиці виникла думка, що застосування кредитором заходів, передбачених договором, наприклад вчинення виконавчого надпису, призведе до того, що відповідачі не зможуть здійснити свої права та виконати обов'язки, прийняті на себе за договором, що дозволяє зробити висновок про вплив дії договору відповідно до ст. 631 ЦК України [14]. Така хибна правова конструкція разом з тим має під собою справедливо економічну та соціальну підоснову. Боржник, відносно якого допускається стягнення в повному обсязі, опиняється в край невідгідному становищі, він позбавляється можливості виконувати зобов'язання частками, на закладене майно звертається стягнення, і при цьому банк намагається здійснити нарахування за договірними ставками за користування грошима як за весь період користування кредитом.

Разом з тим вирішувати вказану проблему необхідно виходячи з того, що захист законних інтересів у сфері договірних відносин у цивільному праві здійснюється за допомогою різних правових засобів, зокрема таких, що не є за своєю правовою природою мірами відповідальності. Так, в літературі при дослідженні сутності договірної відповідальності [15] як правового засобу вказувалось, що специфічний механізм її реалізації дозволяє враховувати одночасно й інтереси кредитора, й інтереси боржника. Це досягається за допомогою ряду матеріально-правових і процесуально-правових гарантій [16, 131]. У сукупності ці гарантії призначені запобігти зловживанню правом з боку кредитора й не допустити обмеження законних інтересів боржника. Таким чином, договірна відповідальність є не лише способом захисту порушених інтересів кредитора, але найважливішим правовим засобом узгодження, гармонізації законних інтересів кредитора й боржника, сприяє встановленню оптимального балансу між ними, що досягається за допомогою ряду матеріально-правових і процесуально-правових гарантій.

Договірна відповідальність — це насамперед урегульовані нормами цивільного права відносини між кредитором і боржником. Обов'язок боржника, санкція, а також примусова реалізація того або іншого є структурними елементами цих правовідносин, але не вичерпують їхній зміст. Як і структура будь-яких правовідносин, структура правовідносин договірної відповідальності складається із суб'єктів, об'єкта й змісту. При цьому суб'єктами таких правовідносин є кредитор і боржник, об'єктом — зумовлені порушенням договору законні інтереси кредитора й інтереси боржника, що заслуговують на увагу, а змістом — суб'єктивне право кредитора на захист і відповідний йому обов'язок боржника.

Відповідно можливість розірвання договору, з одного боку, вносить деякий дестабілізуючий фактор у відносини сторін, надаючи можливість припинити договір до отримання очікуваного результату, а з другого боку, надає спосіб

уникнути виконання договору у випадках, коли його реалізація не відповідатиме цілям, що стоять перед сторонами [13, 64]. Якщо виходити з того, що все стягнуто за рішенням суду, то економічно правовідносини з кредитування повинні завершити своє існування. Боржник зацікавлений, щоб це було оформлено юридично, тобто повинен порушити питання про розірвання договору, і це єдиний спосіб захисту його прав. З врахуванням самої ідеї договірної відповідальності та виходячи з того, що «механізм цивільно-правової відповідальності сформований навколо інтересу як стрижневого елемента», саме «інтерес як стрижневий елемент цивільно-правової відповідальності впливає на характер інших елементів і характер зчеплення в єдине ціле — систему» [17, 41–44], а «стосовно договірної відповідальності це не лише інтерес правомочної сторони, а інтереси обох сторін» [16, 132], слід зазначити, що при застосуванні механізмів договірної відповідальності розірвання договору стає єдиним способом захисту прав та законних інтересів позичальника у разі дострокового стягнення всіх платежів за кредитними договорами, який на сьогодні взагалі не використовується боржником.

Література і примітки

1. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві : навч. посіб. / Т. В. Боднар. — К. : Юстиніан, 2007.
2. Бервело С. М. Проблеми договірного права України / С. М. Бервело. — К. : Юріком Інтер, 2006; Путипекский Б. И. Теория и практика договорного регулирования / Б. И. Путипекский. — М. : Зерцало-М, 2008; Забоев К. И. Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора / К. И. Забоев. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003.
3. Олюха В. Г. Цивільно-правовий договір: поняття, функція та система : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Г. Олюха. — К., 2003; Луць В. В. Контракти в підприємницькій діяльності : навч. посіб. / В. В. Луць. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К. : Юріком Інтер, 2008; Ройна О. М. Договори у господарській діяльності : практ. посіб. / О. М. Ройна. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К. : КПТ, 2007; Баталер Е. А. Непоименованные договоры / Е. А. Баталер. — М. : Экзамен, 2008; Ефимова Л. Г. Рамочные (организационные) договоры / Л. Г. Ефимова. — М. : Волтерс Клувер, 2006.
4. Бутнев В. В. К понятию механизма защиты субъективных прав // Субъективное право: проблемы осуществления и защиты. — Владивосток, 1989. — С. 50; Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав / В. П. Грибанов. — М., 2000; Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / І. О. Дзера. — К., 2001; Свердлык Г. А. Защита и самозащита гражданских прав / Г. А. Свердлык, Э. Л. Страушиг. — М. : Лексикон, 2002; Вавилин Е. В. Осуществление и защита гражданских прав / Е. В. Вавилин. — М. : Волтерс Клувер, 2009.
5. Процків П. М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / П. М. Процків. — К., 2003; Бородовский С. О. Укладання, зміна та розірвання договору у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. О. Бородовский. — Х., 2005; Присяжнюк А. Зміна і розірвання цивільно-правових договорів: правові наслідки, підстави повернення виконаного за договором // Юридична Україна. — 2005. — № 12. — С. 27–32; Чистяков К. Е. Изменение и расторжение гражданско-правового договора : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / К. Е. Чистяков. — Томск, 2002; Сомсиков С. А. Расторжение договора в гражданском обороте: теория и практика / С. А. Сомсиков. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : МЗ-Пресс, 2005; Карапетов А. Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве / А. Г. Карапетов. — М. : Статут, 2007.
6. Так, наприклад, в 2006 році в провадженні судді Малиновського районного суду м. Одеси знаходилось 4 справи, в 2007 році — 7 справ, в 2008 — 15 справ, в 2009 — 13 справ про стягнення заборгованості за кредитними договорами станом на момент підготовки статті.

- Одновременно з'явилися справи про стягнення депозитів, зокрема дострокові. Так, в 2009 році таких звернень було 6, а в 2008 році — 2, при цьому питання про розірвання договору було порушено в усіх проаналізованих справах.
7. Братусь С. Н. Ответственность по советскому гражданскому праву / С. Н. Братусь. — Саратов, 1973.
 8. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. — М., 1975.
 9. Брагинский М. И. Договорное право. Кн. 1. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. — М., 2003. — С. 609; Гражданское право : учебник / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М., 1999. — С. 550.
 10. Карапетов А. Г. Расторжение нарушенного договора в российском и зарубежном праве / А. Г. Карапетов. — М. : Статут, 2007.
 11. Свердлов Г. Судебное и внесудебное расторжение договоров // Ежегодник советской юстиции. — 1927. — № 4. — С. 12–42.
 12. Замешкоф З. М. Изменение и расторжение хозяйственных договоров / З. М. Замешкоф. — М. : Юрид. лит., 1967.
 13. Стребкова О. С. Изменение и расторжение договора в отношениях между коммерческими организациями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. С. Стребкова. — Белгород, 2006.
 14. Рішення Апеляційного суду Одеської області від 11 березня 2009 року по справі № 22ц-781/09.
 15. Тут і далі ми виходимо з того, що договірну відповідальність необхідно розуміти у широкому й у вузькому розумінні: у широкому — як правовий засіб узгодження зумовлених порушенням договору закордонних інтересів кредитора й інтересів боржника, у вузькому — як такі, що виникають між кредитором і боржником із порушення договірних зобов'язань, правовідносини, реалізація яких забезпечена можливістю державного примусу, спрямовані на захист зумовлених порушенням договору закордонних інтересів кредитора оптимальним, із врахуванням інтересів боржника, способом. При цьому підставами для виникнення цих відносин на відміну від цивільно-правової відповідальності є порушення суб'єктивного права кредитора і протиправність поведінки несправного боржника, яка полягає в самому факті порушення договірних зобов'язань. Інші фактори, такі як шкода, причинно-наслідковий зв'язок і вина, не можуть розглядатися як умови договірної відповідальності й утворювати її підставу, оскільки їх наявність вимагається не завжди. Дет. див.: [16, 109–150].
 16. Ткачук А. Л. Значення вики у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. Л. Ткачук. — К., 2002.
 17. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций / Я. Н. Шевченко, А. А. Собчак, В. В. Луцк и др.

Анотація

Дришлюк О. П. Особливості розірвання договору як способу захисту цивільних прав та інтересів боржника. — Стаття.

Стаття присвячена розгляду питань щодо реалізації права боржника на розірвання договору. В умовах фінансової кризи, за даними судової практики, все збільшується кількість спорів, пов'язаних з невиконанням зобов'язань за кредитними та депозитними договорами. Розірвання договору як засіб захисту цивільних прав та інтересів боржника на сьогодні взагалі не використовується боржником. Разом з цим, коли навіть після набрання законної сили рішенням суду про дострокове стягнення всіх платежів за кредитними договорами банк продовжує нараховувати відсотки та інші штрафні санкції за договором, розірвання договору стає єдиним способом захисту прав та закордонних інтересів позичальника.

Ключові слова: боржник, фінансова криза, невиконання зобов'язань, розірвання договору, дострокове стягнення.

Summary

Drishliuk O. P. Features of Contract Breaking as a Mean of Debtor Civil Rights Protection. — Article.

The article is devoted to consideration of questions in relation to realization of right for a debtor on dissolution of agreement. In the conditions of financial crisis, from data of judicial practice, is multiplied all the amount of the disputes related to non-fulfillment of responsibilities by credit and deposit agreements. Dissolution of agreement as method of defence of civil laws and interests of

debtor for today in general is not used by a debtor. Together with it, when even after the set of legal force of decision of court about the ahead of shedule penalty of all payments by credit agreements, a bank continues to count percents and other fine approvals by agreement, dissolution of agreement becomes the unique method of defence of rights and legal interests of borrower.

Keywords: debtor, financial crisis, non-fulfillment of responsibilities, dissolution of agreement, shedule penalty.

УДК 347.512-053.6

Л. О. Єсінова

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ МАЛОЛІТНІМИ ФІЗИЧНИМИ ОСОБАМИ

Зобов'язання щодо відшкодування шкоди є одним із найдавніших різновидів цивільних правовідносин. Учасниками цих зобов'язань можуть бути як фізичні особи, так і юридичні особи та держава (органи місцевого самоврядування), причому кожний з цих суб'єктів може виступати як на стороні заподіювача шкоди (делінквента), так і потерпілого.

Разом з тим участь у цих правовідносинах фізичних осіб є неоднаковою і залежить від наявності чи відсутності певного юридичного статусу, який встановлюється як віковими, так і іншими ознаками (наявністю певного майна тощо). Порядок відшкодування шкоди, завданої однією із категорії фізичних — малолітніх осіб потребує ретельної уваги через специфічність їх правового становища у деліктних зобов'язаннях.

Відповідно до ст. 31 ЦК *малолітньою особою* визнається фізична особа, яка не досягла 14 років. За нормами ЦК УРСР 1963 р. градація за віковою ознакою виділяла осіб, що не досягли 15 років.

У літературі висловлювалась думка про те, що діти у віці до 15 років (за нормами ЦК УРСР 1963 року) є повністю недієздатними [1, 6]. Цей висновок спирався у деякій мірі на норми сучасного тоді законодавства.

Однак погодитись з такою точкою зору не можливо, оскільки закон визнавав та визнає за цією категорією фізичних осіб певну, хоча і незначну, дієздатність. Отже більш правильним є встановлення для малолітніх так званої «часткової» дієздатності, на яку вказує і новий Цивільний кодекс України в ст. 31.

Разом з тим вказана дієздатність має саме частковий характер, оскільки, надаючи дітям до 14 років досить вузьку правочиноздатність, закон не визнає за ними можливості нести відповідальність за завдану цією особою шкоду. Можливість того чи іншого суб'єкта виступати в ролі сторони у деліктних зобов'язаннях пов'язано з одним з найважливіших понять науки цивільного права — *деліктоздатністю*.

Традиційно в сучасному праві України правове становище фізичних осіб у цивільних правовідносинах розкривається через категорії правоздатності та дієздатності.